

משה ברנט. עם ככל העמים: לקראת הקמתה של רפובליקה ישראלית.
ירושלים: כרמל, 2009. 346 עמודים

יגאל עילם*

ספרו של משה ברנט פותח מחדש את הדיון בשאלת זהותה של מדינת ישראל ושל החברה הישראלית. בימים אלה, שבהם מתאמץ הממסד הישראלי לקבע במסמרות וביתדות של ממש את הנוסחה "מדינה יהודית ודמוקרטית", בוודאי יש לברך על כל ניסיון לברר מן היסוד את המושגים הכרוכים בהגדרת מדינת הלאום באשר היא מצד אחד, ולנתח את המציאות הישראלית, הן ברמה המושגית והן ברמה האמפירית-היסטורית, מצד שני.

במרכז טענותיו של ברנט עומדת הקביעה שהגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית מפריעה למימוש מלא של מודל מדינת הלאום או המדינה-אומה (כפי שברנט מעדיף לקרוא למודל זה, שלדעתו הוא המקובל בעולם), והיא מנוגדת אף למיטב מטרותיה של הציונות, ששאפה לנורמליזציה של הקיום היהודי, ועל כן להקמת מדינת לאום יהודית. לטענת ברנט, עם הקמתה של מדינת ישראל השתבש החזון הציוני. במקום שיתרכזו האבות המייסדים של המדינה בבנייתה של אומה ישראלית חופפת למדינה שאמורה להיות רפובליקה ישראלית, הם אימצו תפיסה המזהה את הדת (היהודית) עם הלאום (היהודי), ו"רואה בישראל את מדינת העם היהודי ההיסטורי ומטרתה לשמור ולקדם ערכים ואינטרסים יהודיים" (עמ' 28). בכך בוטלה האפשרות להפריד את הדת מהמדינה, יסוד חשוב בדמוקרטיה המודרנית.

השאלה המרכזית בחיבורו של ברנט היא אפוא שאלת היחס בין המדינה ובין הלאום שעמו מזוהה המדינה וכיצד נראים הדברים בהקשר הישראלי. והנה, אף שברנט נותן ביטוי הולם לאי הנחת מהתסבוכת הישראלית ומצביע על הכיוון הנכון שבו צריכה להתקיים חפיפה בין המדינה ובין האומה שעמה היא מזוהה, קשה לשבוע נחת מהאופן שבו מתמודד ברנט עם הסוגיה המורכבת, והחיבור סובל מסתירות פנימיות ומחולשות חמורות.

הסתירה הפנימית הקשה ביותר החושפת בלבול כבד ברמה המושגית מתגלה כבר במשפטי הפתיחה. ברנט מתרגם את המונח הלועזי Nation-State ל"מדינה-אומה", תרגום שבעיניו הוא זהה לתרגום הישן (והנכון) "מדינת לאום". אך אין זהות בין שני המונחים. כמונח הלועזי מדובר ב"מדינה של לאום", כלומר מדינה ששייכת ללאום מסוים והוא קודם לה, ואילו המונח "מדינה-אומה" הוא הכינוי המתאים למדינה אזרחית, מדינה שעל פי מידותיה גוזרים את האומה, דוגמת האומה האמריקאית, ויש הבדל מהותי בינה ובין מדינת הלאום, שבה המדינה נגזרת על פי הלאום.

הנחת היסוד של ברנט ושל רבים אחרים בימינו היא שמדינת הלאום, כלומר מדינה ששייכת ללאום מסוים, היא מודל המדינה המקובל בעולם, בעוד המודל הרפובליקני, המדינה האזרחית, גם אם הייתה לו תקופת עדנה בדמות הרפובליקה הצרפתית והרפובליקה האמריקאית, הרי כעת כבר אבד עליו הכלח. זו הנחה שגויה בעליל. אילו היה בה ממש, כי אז שום מדינה בימינו לא הייתה נדרשת לכבד את זכויות האזרח של כל תושביה ללא הבדל

* לימודי הסטוריה ותרבות, המכללה האקדמית ספיר

דת, מין וגזע. אבל האמת היא שהזיקה הראשונית שבה חייבת המדינה – כל מדינה באשר היא – היא הזיקה האזרחית.

אם ישראל אינה מדינת כל אזרחיה, כי אז ישראל אינה מדינה. למרבה הצער, אפילו כאשר למושג המדינה שוררת אי הבנה בסיסית. כי מהי המדינה? שלטון על עם, בשטח מוגדר, מעוגן בחוק. העם הוא עם הארץ (קבוצה מקיפה יותר מהשבט או האתנוס, מפני שהיא מכילה את כל התושבים בשטח שבו קמה המדינה), והחוק הוא חוק הארץ (*ius soli*), שחל על כל תושבי הארץ, לעומת חוק הדם, *ius sanguinis*, או המנהג, שחל בשעתו רק על בני השבט. הבחנות אלה, שנעשו כבר על ידי היווריסטים הרומאים בשעתם, כוחן יפה והן תקפות מקדמת דנא ועד ימינו. המדינה (עיר-מדינה) הופיעה רק עם המעבר להתיישבות (המהפכה הניאוליתית), וזו הוויה החורגת מהוויית השבט, בשל המרכיב הטריטוריאלי המכריע שהתווסף לתמונה, שכן על המסד הטריטוריאלי התקיימו גם בני אדם שלא נמנו על השבט הדומיננטי, וגם עליהם חל חוק הארץ, והם נחשבו נתיני הממלכה גם אם מעמדם לא היה שווה למעמד בני השבט השליט. קו התפתחות ישר מתוח מן המדינה העתיקה ועד המדינה האזרחית של ימינו, ואילו הניסיון ליישם את מודל המדינה הלאומית במחצית השנייה של המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה העשרים היה בבחינת אַבְרָצִיָה, עיוות וסטייה, שהמיטו על האנושות סכסוכים אין קץ ושתי מלחמות עולם. על כן, אחרי מלחמת העולם השנייה ועם הקמת ארגון האומות המאוחדות נקבעו במסמרות ברזל העקרונות האזרחיים שבהם מחויבת כל מדינה בזמננו, אפילו בלי קשר לשאלה אם משטרה דמוקרטית אם לאו.

מדינת ישראל, אף שקמה על בסיס התפיסה של מדינת לאום, מדינת העם היהודי, נזרה מאוד בסוגיה האזרחית. היא קיבלה עליה את העיקרון האזרחי כבר במגילת העצמאות – בהתאם להנחיות החלטת האו"ם מ-2 בנובמבר 1947 – והיא נשמרה מלהכריז שהיא מכירה רק באזרחותם של התושבים ממוצא יהודי, אף שאין כל ספק שהאידיאולוגיה שהדריכה את ההנהגה הציונית בשעתה הייתה לאומנית, מהסוג שהדריך את המדינות הלאומיות של מרכז אירופה – פולין, רומניה, הונגריה, בולגריה, גרמניה – בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. אידיאולוגיה זו, שגרסה שהמדינה היא מכשיר להשגת מטרותיו של לאום מסוים, פשטה סופית את הרגל לאחר תבוסת גרמניה ובעלות בריתה במלחמת העולם השנייה וניצחון הקואליציה המערבית (ברית המועצות בכלל זה) שייצגה את עקרונות המדינה האזרחית.

ברנט, למרבה הפלא, מצטרף למקהלה השוללת מישראל את ההגדרה "מדינת כל אזרחיה" ואינו חש שבזה הוא שומט את בסיס הלגיטימיות מעצם קיומה של המדינה הקרויה ישראל. ברנט מבליט את עקרון ההגדרה העצמית כיסוד חשוב בלגיטימציה של המדינה המודרנית, אך הוא תופס את העיקרון הזה כתקף רק ברמה הקולקטיבית, הלאומית (עמ' 315), ואינו מבחין שבזה הוא חותר גם תחת יסודות הדרישה שלו לעצב אומה או רפובליקה ישראלית במקום התפיסה היהודית הלאומית השוררת בישראל כיום. נעלם כנראה מברנט שעקרון ההגדרה העצמית הוא במקורו עיקרון אזרחי ולא לאומי או קיבוצי. הוא נובע מתפיסת הזכויות הטבעיות של האדם באשר הוא אדם, ברמת הפרט, ולא מתפיסת זכויות טבעיות של הקבוצה, השבט או הלאום. עקרון ההגדרה העצמית, המיוחס לנשיא וילסון, היה אזרחי במקורו, על פי התפיסה האנגלו-אמריקאית, ומשמעו היה "הסכמת הנשלטים", ורק בלחצם של עמי מרכז אירופה ומזרחה, שהיו אחוזים תזוית לאומית ודרשו שלטון עצמי לאומי, קיבל העיקרון משמעות לאומית, אתנית.

להגנתו של ברנט יש לומר שהטשטוש המושגי השולט בחיבורו אופייני לכל הגל הטרנדי שגיבוריו האינטלקטואלים הם גלנר, סמית, אנדרסון והובסבאום. מגמת הטשטוש ניכרת גם בחיבוריהם. כך למשל, כבר בוויכוח בין סמית לגלנר מיטשטש ההבדל בין לאום ללאומיות, כאילו היו אלה שני צדדים של משוואה אחת, ולא היא. לאומים היו משכבר הימים; אלה הן ישויות אנושיות קיבוציות בעלות מוצא, היסטוריה ונתוני תרבות משותפים; אי אפשר להמציא את הלאומים בין לילה או בין רגע היסטורי, שכן אי אפשר להמציא נתוני תרבות משותפים באופן מלאכותי ועל פי דרישה. מה שאין כן הלאומיות, שהיא תופעה חדשה ומודרנית לחלוטין. לאומיות היא אידיאולוגיה מודרנית שהולבשה על מציאות לאומית-תרבותית והציגה אותה כאידיאה וכערך עליון לצורך גיוס ההמונים לשירות הבורגנות והמודרניזציה. מאחר שאצל ברנט אין הבחנה בין לאום, כהוויה אתנית-היסטורית-תרבותית בלתי תלויה במדינה, ובין אומה, כהוויה אזרחית הקשורה קשר הדוק למדינה, הוא נקלע לקשיים כשהוא ניגש להסביר את "חוסר הנורמליות של ישראל". מדוע איננו מצליחים ליצור כאן "מדינת לאום נורמלית", שואל ברנט ומשיב, בעקבות מורו ורבו יוסף אגסי, ששורש הבעיה הוא הזיהוי בין הלאום היהודי לדת היהודית, ושרק ה הפרדה בין הלאום לדת תוכל להביא לתיקון העיוותים החמורים המונעים נורמליזציה של הקיום היהודי-ישראלי. זו דרישה משונה, מלאכותית ובלתי מעשית במידה רבה. הרי כל אלה המאמינים בלאומיות יהודית – ואלה הם רוב הציונים – עושים את ההפרדה הזאת ממילא. הם רואים בלאומיות את חזות הכול, והדת היהודית בעיניהם היא תוצר או מרכיב חשוב במסכת הלאומית. אבל בתפיסה הלאומית החילונית, זו המאפיינת את הציונות, אין הלאומיות שקולה לדת. הדת היהודית היא יצירה היסטורית של הלאום היהודי ולא להפך. אין כאן משוואה: הדת היא דת של הלאום היהודי, והלאום היהודי אינו לאום של הדת. כך הציגה הציונות את פני הדברים, וברנט שוגה שגיאה חמורה כשהוא מייחס לאחד העם אחריות על יצירת זהות בין לאום לדת בציונות. כל הדוגמאות והציטטות שמביא ברנט בפרק המוקדש לאחד העם מעידות דווקא על ההפך. אחד העם בהחלט ראה ניגוד ברור בין הלאומיות ובין הדת, ומסיבה זו ראו בו הן האורתודוקסים האנטי ציוניים והן האורתודוקסים הציוניים את אויבם הגדול.

אילו עמד ברנט נכונה על טיבה של הלאומיות בעת החדשה ועל ההבדל המהותי בין מודל המדינה הלאומית למודל המדינה האזרחית, אולי לא היה מסתבך בקשיים שבהם מסובך חיבורו, ואולי גם לא היה נסחף להבחנה המופרכת כאילו הנוסחה "מדינת כל אזרחיה" היא פיתוח פוסט-מודרניסטי מפלצתי המפרק את זהותה ואת צביונה התרבותי המובהק של המדינה והופך אותה למשהו אוניברסלי, קוסמופוליטי, נטול פרצוף ובלתי קיים בעצם. ואילו האמת היא שכל מדינה קיימת, אף שהיא מדינת כל אזרחיה, היא תמיד בעלת צביון תרבותי ייחודי ברור שאפשר לזהות כמעט תמיד עם מקור לאומי מסוים, כמו הצביון האנגלו-סקסי הדומיננטי של התרבות האמריקאית בארצות הברית והצביון העברי הדומיננטי של התרבות הישראלית במדינת ישראל. ההכרעה בעניין זה אינה מסורה למדינה כי אם לכוחות ההיסטוריים-תרבותיים שעיצבו בעבר את התשתית החברתית-תרבותית שעליה קמה המדינה וליכולת ההישרדות העתידית של כל תרבות מול התרבויות האחרות או מול סביבת התרבות המקיפה אותה.

בסיום חיבורו מביא ברנט דיון מעניין על המעבר למדינה ועל האופן שבו שובש ההליך הרפובליקני, שעל פיו אמורה הייתה אספה מכוננת (על פי התניות החלטת האו"ם) לחבר

חוקה, שרק על בסיסה אפשר היה ללכת לבחירות לכנסת הראשונה. ברנט טוען ששיבוש זה, שמנע את הקמתה של רפובליקה ישראלית, היה בבחינת סילוף דרכה וכוונתה המקורית של הציונות. הייתה זו תפנית גסה שבוצעה ברגע האחרון ממש, והאחראים לה היו קברניטיה של ישראל, בן גוריון בראשם, ששינו את טעמם וטרחו לחבר את הדת והלאום בשנים הראשונות של מדינת ישראל.

חוששני שתמונת הציונות שקדמה להקמת המדינה כפי שהיא מצטיירת אצל ברנט אינה משקפת היטב את המציאות. היא רומנטית ורפובליקנית מדי. הציונות של בן גוריון וחבריו, וקל וחומר של שאר הזרמים והפלגים הציוניים, מעולם לא היתה רפובליקנית. היא הייתה לאומית-פולקיסטית והעדיפה את הקיום היהודי הלאומי אפילו על פני הקיום הממלכתי. אולי רק ז'בוטינסקי, כתלמידו האמיתי היחיד של הרצל, היה ממלכתי יותר בהשקפתו, מה שאין כן התנועה הרוויזיוניסטית שהתקבצה סביבו, ושגם היא לא נבדלה מהזרם הציוני המרכזי בהשקפתה הלאומית, הפולקיסטית במהותה.

לא חלה אפוא תפנית של ממש בהשקפותיהם של מנהיגי היישוב והציונות שהפכו מנהיגיה של מדינת ישראל. בעניין זה חשוב אולי להבין את משמעותה האמיתית של התופעה הציונית. זו הרי לא הייתה תנועת שחרור לאומית במונח הרגיל של המונח; היא לא כוונה לשחרור משלטון זר, כי אם לשחרור מדפוס הקיום היהודי ההיסטורי, שהיה בראש וראשונה דתי, וביקשה להעביר אותו לדפוס קיום לאומי במונח החילוני המודרני של המושג, קיום שהוא תכלית לעצמו. הלאום היהודי ההיסטורי היה לאום שכל משמעות קיומו הייתה דתית, דת שיש לה לאום ולא להפך. הציונות באה להפוך את המשוואה וליצור לאום שיש לו דת. היא אמנם הצליחה, אך ההצלחה הייתה כרוכה בכך שהציונות תתקשה להיפרד מן הזיקה לדת, משום שזו, בכל זאת, חלק מהזיקה אל העבר ואל התרבות הלאומית ההיסטורית ששום תנועה לאומית אינה יכולה לוותר עליהם.

מן הציונות אין לדרוש יותר. היא עשתה את שלה. היא חוללה את מהפכת התרבות הגדולה. בזכותה קמה כאן קהילייה יהודית-ארצישראלית-עברית חדשה וקמה מדינת ישראל. היא הניחה את היסודות לקיום הישראלי של ימינו; אך קיום זה, הממלכתי, הישראלי, לאמיתו של דבר הוא פוסט-ציוני, בין שמכירים בכך עכשיו ובין שלא. דומה שגם ברנט מחזיק בדעה זו או קרוב אליה, והרפובליקה הישראלית שעליה חולמים רבים כמו ברנט תקום בסופו של דבר הודות לחיובים שבהם חייבת מדינת ישראל באשר היא מדינה.